Branko F. van Oppen de Ruiter

Regina Meretrix

De 'hoerenkoningin' Cleopatra VII

De fameuze Egyptische koningin Cleopatra wordt alom gezien als een uiterst aantrekkelijke verschijning die – per implicatie – haar machtspositie te danken had aan de seksuele aantrekking die eerst Julius Caesar en vervolgens Marcus Antonius ertoe brachten haar als maitresse te onderhouden. Weinigen zullen zich afvragen of staatslieden als Caesar of Antonius zelf dan zo aantrekkelijk waren om haar belangstelling te wekken. Waarom is het relevant of Cleopatra mooi was of niet? En wat zijn de gevolgen van die gedachte?

Inleiding

De meeste lezers zullen bij de naam van Cleopatra onmiddellijk denken aan een bloedmooie vrouw. Als er iemand in de Oudheid haar macht aan haar seksualiteit te danken zou hebben, dan is het wel koningin Cleopatra VII (ca. 69-30 v.Chr.), de beroemde laatste koningin van het oude Egypte. Die gedachte wordt al tenminste een eeuw bevestigd in de vele films en series over de koningin en haar tijd. Denk aan al de schoonheden die de rol in films en series hebben gespeeld, zoals Theda Bara (1917), Claudette Colbert (1934), Vivien Leigh (1945), Elizabeth Taylor (1963), Leonor Varela (1999), Monica Bellucci (2002) en Lyndsey Marshal (2005-2007). Zelfs Angelina Jolie – meerdere malen tot mooiste vrouw ter wereld uitgeroepen – zou het volgens media geruchten als bekroning op haar carrière hebben beschouwd de koningin op het grote scherm te mogen vertolken.¹ Maar was Cleopatra wel zo enorm aantrekkelijk dat zij haar machtspositie alleen aan haar verleidelijke schoonheid te danken had? Waarom maakt het eigenlijk iets uit hoe zij eruitzag?

Dat dit idee schrijvers door de eeuwen heeft beziggehouden, illustreert bijvoorbeeld de Franse filosoof Blaise Pascal (1623-1662), die in zijn *Pensées*

nr. 162 overpeinst dat 'le nez de Cléopâtre: s'il eût été plus court, toute la face de la terre aurait changé (de neus van Cleopatra: als die iets korter was geweest, dan zou het hele aardoppervlak zijn veranderd)'. Niet alleen de wereldgeschiedenis, maar het hele aardoppervlak zou ingrijpend zijn gewijzigd, als Cleopatra er ook maar iets anders uit zou hebben gezien. Voor de filosofische bespiegelingen van Pascal illustreert de neus van Cleopatra dat iets kleins en onbetekenends enorme gevolgen kan hebben, zoals de aardse verschijning van Jezus dat voor de mensheid heeft gehad. Tegelijkertijd valt uit zijn uitspraak op te maken dat hij geloofde dat de koningin haar invloedrijke positie in de zo belangrijke periode van de oude geschiedenis – waarin het machtscentrum in het Middellandse Zeegebied definitief naar Rome verschoof – alleen aan haar fysieke verschijning verschuldigd was.

Hollywood films en Asterix strips daargelaten, is dit idee ook reeds lang geleden doorgedrongen tot het academische gedachtengoed. Classici uit voorgaande generaties, zoals John Pentland Mahaffy en Grace Harriet Macurdy, maar ook nog levende historici zoals Günther Hölbl en Stanley Burstein herhalen ogenschijnlijk gedachteloos noties dat Cleopatra vermaard was om haar schoonheid en – zelfs als zij erkennen dat ze naar antieke of moderne maatstaven niet uitzonderlijk aantrekkelijk was – dat zij Caesar en Antonius verleidde met haar fysieke verschijning.² Toch is het vooral Sarah B. Pomeroy die erop aandrong dat Cleopatra haar machtige positie met haar intellectuele capaciteiten, strategisch talent en formidabele rijkdom heeft gesmeed.³ Het mag ook wel beklemtoond worden dat historici normaal gesproken kwesties van fysieke verschijning – behalve om een portret te beschrijven – niet behandelen om vragen te beantwoorden over de historische betekenis en politieke macht van historische figuren.

Afbeelding 1: Portretbuste van Cleopatra (VM inv.nr. 38.511) [Fotografie: Sergey Sosnovskiy; CC BY-SA 4.0.].

Een vrouw van buitengewone schoonheid

In zijn *Commentarii de bello civili*, geschreven als voortzetting van *De bello Gallico*, noemt Julius Caesar (100-44 v.Chr.) Cleopatra twee keer bij naam (*Bell. Civ.* 3.103, 107). In het kader van dit militair-politieke traktaat wordt aan het uiterlijk van de koningin geen strategisch of tactisch belang gehecht en dus onvermeld gelaten. De schrijfzuchtige Cicero (106-43 v.Chr.) heeft zijn gedachten over de koningin niet aan het papier toevertrouwd, op enkele korte zinnen na in zijn briefwisseling met Atticus na de moord op Caesar.⁴ Zelfs Suetonius (69/70-ca. 140 n.Chr.), in zijn biografieën van Caesar en Augustus, vertelt niets over het uiterlijk van Cleopatra.

Cassius Dio (ca. 155-ca. 235) beweert dat toen Julius Caesar Cleopatra voor het eerst ontmoette, ‘zij een vrouw van buitengewone schoonheid was, en in die tijd [48 v.Chr.], toen ze in de bloei van haar jeugd was, ze het meest verbluffend was’ (42.34.4) – zij was toen rond de twintig. Aan het eind van haar leven (nog geen 40 jaar oud), toen ze Marcus Antonius (83-30 v.Chr.) een koninklijke begrafenis in Alexandrië verschaftte, ‘was ze zelfs in rouwkleding wonderbaarlijk mooi’ (51.12.1). Florus (ca. 74-130 n.Chr.) beweert dat Caesar ‘ontroerd werd door de schoonheid van het meisje, die nog werd versterkt door het feit dat zij, omdat ze zo mooi was, onrecht leek te zijn aangedaan’ (*Epit.* 2.13.56). Volgens Appianus (ca. 95-ca. 165 v.Chr.) was Antonius in de ban van haar knappe uiterlijk en gevoel voor humor; ‘werd [hij] haar gevangene als een jongeman terwijl hij al veertig jaar oud was’; en was hij verliefd op haar geworden toen hij haar voor het eerst in Alexandrië zag als meisje van veertien (*Bell. Civ.* 5.1.8).

Het zijn vooral de lofzangers van keizer Augustus geweest die de kans schoon zagen om Cleopatra te verguizen om haar verschijning. De dichter Propertius (ca. 47-15/6 v.Chr.) noemt haar een ‘incestueuze hoerenkoningin (*incesti meretrix regina*)’ (*Eleg.* 3.11.39). De vermaarde lyricus Horatius (65-27 v.Chr.) beschrijft Cleopatra als een ‘*fatale monstrum*’ (*Od.* 1.37.21) – wat zoveel kan betekenen als ‘dodelijk monster’ als ‘onheilspellend voorteken.’ Ten tijde van Nero’s keizerschap, bracht Lucanus (39-65 n.Chr.) de tirade tegen de exotische verleidster tot een perverse climax. In diens *Pharsalia*, het epische dichtwerk over de Romeinse burgeroorlog, was Cleopatra ‘de schande van Egypte, de verwilderde wraakgodin van Latium, de onkuise vloek van Rome (*dedecus Aegypti, Latii feralis Erinys, Romano non casta malo*)’ (10.59-60). ‘Wie kan Antonius beschuldigen van de waanzin van zijn liefde, als zelfs de hooghartige borst vlamvatte?’ (10.70-72). Lucanus herhaalt vervolgens haar

schoonheid meerdere keren, vergelijkt haar zelfs met Helena (de oorzaak van de val van Troje), beschuldigt haar van overspel, obsceniteit en incest, en beschrijft met hijgerige wellust haar rijkelijke cosmetica en juwelen, en de blanke borsten die door haar zijden gewaad heen schijnen (10.136-143).

Ook voor Plinius de Oudere (23/4-79 n.Chr.) was Cleopatra niet meer dan een 'hoerenkoningin (*regina meretrix*)' (*Nat. Hist.* 9.58.2). De uitspraak, overduidelijk een echo van Propertius, is te vinden in een passage over de overdadige consumptie aan het Alexandrijnse hof en impliceert natuurlijk dat de koningin haar positie van rijkdom en macht verworven had door zich aan Antonius te prostitueren met haar wellustige figuur.

Plinius' woordgebruik zal studenten Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen doen denken aan het artikel van collega Rik Peters, dat eerstejaars de afgelopen jaren te lezen krijgen, over de pornokoningin Marie-Antoinette.⁵ Zoals Peters dat beargumenteert over de aantijgingen jegens de Franse koningin, zo werd ook Cleopatra eeuwen eerder gedemoniseerd om haar uiterlijk en seksualiteit.

Wat we hier in de Romeinse literatuur lezen, is een weerslag van de lastercampagne tegen Antonius en Cleopatra voorafgaand aan het laatste conflict met Octavianus (63 v.Chr.-14 n.Chr.), de erfgenaam van Caesar en de latere keizer Augustus. Het was in het belang van Octavianus om de burgeroorlog tegen zijn collega Antonius, een gerespecteerde Romeinse staatsman, eerder als een buitenlands conflict met de Egyptische koningin te presenteren. Het schetsen van Cleopatra als een buitengewone schoonheid die Antonius seksueel had verleid en als een heks die een magische spreuk over hem had uitgesproken, was niet alleen bedoeld om Antonius te ontmannen of Cleopatra te vernederen, en wierp haar evenmin simpelweg in de rol van de angstaanjagende buitenlander. De propaganda van Octavianus weigerde opzettelijk haar te erkennen als de rijkste en machtigste vrouwelijke soeverein van de Hellenistische Middellandse Zee.

Wie is de mooiste van 't hele land?

De literaire bronnen wekken de indruk dat Cleopatra de meest aantrekkelijke verschijning denkbaar was. De Griekse moralistische filosoof Plutarchus (ca. 46-ca. 120 n.Chr.) schetst echter een meer genuanceerd beeld. In zijn biografie over Marcus Antonius stelt hij dat 'degenen die Cleopatra hadden gezien, wisten dat ze noch in jeugdigheid noch in schoonheid superieur was aan Octavia', de halfzuster van Octavianus en de onwillige vrouw van Antonius

(*Ant.* 57.3). We kunnen in deze vergelijking gerust een vleugje propaganda bespeuren ten gunste van Octavianus – de latere keizer Augustus. Hoewel Plutarchus dat niet expliciet maakt, lijkt de implicatie toch wel te zijn dat Octavia de mooiste vrouw van haar tijd was. Een buste met één van de meest zekere toeschrijvingen aan Octavia, nu in het Palazzo Massimo alle Terme, toont een lieflijke jonge vrouw die vooral op haar broer Augustus-Octavianus lijkt (afb. 3). Over smaak valt niet te twisten en schoonheid bestaat alleen in de ogen van de aanschouwer, zullen we maar zeggen.

Maar over de verschijning van Cleopatra, meldt Plutarchus verder nog dat ‘haar eigen schoonheid, naar men zegt, op zich niet geheel onvergelijkbaar was, of zodanig dat ze degenen die haar zagen trof’ (*Ant.* 27.2). Plutarchus veronderstelt bovendien dat haar charme in haar onweerstaanbare aanwezigheid rustte, in haar overtuigende karakter en de stimulerende conversaties, omdat ze hoogopgeleid was en veel vreemde talen sprak.

Afbeelding 2: Muntportretten van Cleopatra: (a.) samen met haar zoon Caesarion als Aphrodite en Eros; dubbele hoorn des overvloeds, keerzijde (BM reg. no. 1844,0425.99); brons, Cyprus, ca. 47-46 v.Chr.; (b.) buste met brede haarband in het haar; adelaar op bliksemschicht, met hoorn des overvloeds, keerzijde (HA 3011, lot 133); brons, Alexandrië, ca. 50-30 v.Chr.; (c.) buste met brede haarband in het haar; adelaar op bliksemschicht, met palmtak en duif, keerzijde (BM reg. no. 1875,1103.3); zilver, Ascalon, 50/49 v.Chr. [Fotografie: British Museum, Londen; Heritage Auctions, New York].

Daarmee lijkt hij in ieder geval het idee te ontkrachten dat zij haar relaties met Julius Caesar en Marcus Antonius aan haar jeugdige schoonheid te danken had – en dus dat haar machtspositie alleen gebaseerd zou zijn op haar verleidelijke seksualiteit. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat Cleopatra onaantrekkelijk was. Zoals Guy Weill Goudchaux terecht benadrukt, als Plutarchus stelt dat Cleopatra's schoonheid 'niet helemaal onvergelijkbaar' was, beweert hij niet dat de koningin onaantrekkelijk was, laat staan lelijk.⁶ Maar zelfs Plutarchus kan niet ontkomen aan de aanname dat Cleopatra haar fysieke schoonheid inzette om Antonius te verleiden, op precies die 'leeftijd dat vrouwen het meest aantrekkelijk zijn' (Ant. 27.2, zo ook 25.3).

Gaan we opzoek naar afbeeldingen van hoe Cleopatra er in werkelijkheid heeft uitgezien, dan ontdekken we met verbazing dat er geen eenduidige portretten uit haar tijd zijn overgeleverd. Er bestaan geen levensgrote standbeelden of bustes die zonder twijfel als een portret van de koningin kunnen worden geïdentificeerd. Alleen de munten die zij in haar naam heeft laten slaan geven een indruk van hoe zij geportretteerd wilde worden (afb. 2 en 4). Geen van de overgeleverde munten die gedurende haar regeringsperiode te Alexandrië werden geslagen zijn echter van hoogwaardig goud of zilver.

Marcus Antonius liet munten slaan na de gefaalde Parthische campagne (36/5 v.Chr.) met zijn eigen portret en dat van Cleopatra aan weerszijden als dubbele voorzijden (afb. 4b). Zijn gespierde nek kan nauwelijks als naturalistisch worden omschreven en doet eerder denken aan de heldhaftige Hercules. Haar portret weerspiegelt in zekere zin het zijne, hoewel minder gespierd, maar eveneens onnatuurlijk. Cleopatra's gelaatstreken worden gekenmerkt door een haakneus en een puntige kin. De koningin draagt een zogenaamd *diadēma* in haar golvende haar,

Afbeelding 3: Portretbuste van Octavia (PMT inv.nr. 46) [Fotografie: Branko van Oppen].

dat in een knot is vastgebonden. Een *diadēma* is een koninklijk voorrecht om te dragen en is te herkennen aan de losse linten die van het achterhoofd langs de nek vallen. Verder draagt zij een bolvormige oorhanger, een parelketting en een gedrapeerd gewaad. De legenda omschrijft haar als ‘Βασιλίσσα Κλεοπάτρα Θέα Νεώτερα (Koningin Cleopatra de Jongere Godin),’ terwijl hij ‘Αντώνιος Αὐτοκράτωρ Τρίτον Τριῶν Ἀνδρῶν (Antonius, driemaal Imperator, Triumvir)’ wordt genoemd.

Afbeelding 4: Muntportretten van Cleopatra: (a.) buste met haarband; stadsgodin met hoorn des overvloeds, keerzijde (ANS inv. no. 1944.100.79323); brons, Damascus, Syrië, 37/6 v.Chr.; (b.) buste met haarband; buste van Marcus Antonius, dubbele voorzijde (Baldwin, NYS 45, lot 244); zilveren tetradrachme, Antiochus(?), Syrië, 36/5 v.Chr.; (c.) buste met haarband; kroon van zonnescijf met koehorens, dubbele pluimveren, graanhalmen en lint (HA 3015, lot 23278); bronzen hemiobool, Patrae (Achaëa), Griekenland, 32/1 v.Chr. [Fotografie: American Numismatic Society, New York; The New York Sale, New York; Heritage Auctions, New York].

Na zijn verovering van Armenië (34 v.Chr.) werden zilveren denarii geslagen met identieke portretten. Om de rand leest de legenda ‘*Cleopatrae Reginae Regum Filiurum Regum* (Van Cleopatra, de Koningin van Koningen en Zoons van Koningen)’ – een zelfverzekerde expressie van haar machtspositie die is afgeleid van haar Ptolemeïsche afkomst en haar opeenvolgende relaties met Julius Caesar en Marcus Antonius. Voor haar

buste is nu een hoorn des overvloeds (*cornucopia*) afgebeeld, die de rijkdom van het Ptolemeïsche koninkrijk symboliseert. Achter zijn buste is een *tiara* afgebeeld, een Perzisch hoofddeksel, dat naar Antonius' Armeense overwinning verwijst. Die overwinning wordt verder expliciet gemaakt in de legenda, '*Armenia devicta* (is onderworpen).'

Een vergelijkbaar portret van Cleopatra was eerder in de Syrische stad Damascus geslagen op een serie bronzen munten (afb. 4a). De buste komt in de meeste details overeen, al lijken de gelaatstreken wat meer realistisch. De keerzijde toont de stadsgodin Tyche, gekroond met een stadsmuur, staand op een rots, met een hoorn des overvloeds in haar arm. Een zilveren hemiobool, geslagen kort voor de Slag bij Actium (31 v.Chr.), toont een delicates portret met een rondere, hoewel nog steeds prominente neus en verder vrij algemene gelaatstreken (afb. 4c). De keerzijde toont een kroon van de zonnescijf met koehorens, dubbele pluimveren, graanhalmen en linten. Hoewel deze kroon van oorsprong geassocieerd was met de Egyptische godin Hathor, die de Grieken vereenzelvigden met Aphrodite, werd de kroon overgenomen door Isis, de godin die door de Grieken met Demeter vereenzelvigd werd; ook Ptolemeïsche koninginnen werden met de kroon afgebeeld.

Jaren eerder liet Cleopatra een munt in Cyprus slaan waarop zij zich met eenzelfde haardracht en een *diadēma* liet portretteren tezamen met haar pasgeboren zoon Caesarion (afb. 2a). Haar gelaatstreken zijn algemeen genoeg dat op het eiland van Aphrodite een identificatie met de liefdesgodin en haar zoon Eros voor de hand ligt. De iconografie heeft ook verwantschap met die van Isis Lactans, de Egyptische godin die haar zoon Harpocrates zoogt. De keerzijde van de munt toont een overstromende dubbele hoorn des overvloeds, een zogenaamde *dikeras*, die een overvloed van voorspoed symboliseert. Als een bron voor Cleopatra's uiterlijk kan de munt echter weinig dienst doen.

Meer naturalistische portretten van de koningin zijn te vinden op haar best bewaarde bronzen munten geslagen in Alexandrië, Cyprus, Phoenicië en elders (afb. 2b-c).⁷ Hier is Cleopatra te herkennen aan haar minder langgerekte, meer ovale gezicht, met platte wangen en een uitstekend jukbeen. Haar profiel tekent zich af door een plat voorhoofd, een gebogen wenkbrauw die recht over de neusbrug valt, een prominente haviksnus met een groot en breed neusgat, een korte bovenlip, een vrij volle mond met een naar beneden gebogen mondhoek, een kleine ronde en uitstekende kin en een zachte nek. Zij heeft een breed en puntig, amandelvormig oog (dat wil zeggen, goed in profiel weergegeven) met boven een zwaar uitgelijnd

ooglid dat over een dun getekend ooglid in de buitenste ooghoek loopt. Zij draag haar haar opnieuw opgebonden tot een knot op het achterhoofd in wat onder specialisten het meloenkapsel wordt genoemd, met hier en daar wat losse lokken, en gebonden door een breed *diadēma*, waarvan de losse einden achter haar schouder vallen.

Het enige levensgrote portret dat lijkt op dit muntportret van Cleopatra is de marmeren kop die in de Vaticaanse Musea is te zien sinds het in 1784 langs de Via Appia is gevonden (afb. 1).⁸ Ondanks de ontbrekende neus kan het nauwelijks als onaantrekkelijk worden omschreven. Of het portret als aantrekkelijk kan worden beschouwd (wat dat ook nog mag betekenen), blijft echter aan de ogen van de aanschouwer. Voormalig conservator van de Ny Carlsberg Glyptothek in Kopenhagen, Flemming Johansen, omschrijft het als ‘not very pretty’.⁹ Een ander portret dat vaak aan Cleopatra wordt toegeschreven, is een marmeren kop die mogelijk ook is gevonden langs de Via Appia (ca. 1786/7) en nu in het Antiken Museum van de Staatsmusea van Berlijn staat.¹⁰ Volgens Johansen stelt dit portret ‘een grote fysieke schoonheid’ voor, dat volgens hem ‘sterk contrasteert met de nogal onflatteuze portretten van de munten’.¹¹ Dezelfde auteur beschouwt het Berlijnse hoofd echter noch als Cleopatra, noch als antiek. In de mening dat de Berlijnse portretkop een moderne vervalsing is, wordt hij echter door weinigen gevolgd.

Hopelijk vergeeft de lezer deze lange excursie over de portretten van Cleopatra. Het is belangrijk te onderstrepen dat de munten die zij in haar eigen naam liet slaan een niet bepaald flatterend of vlijend gezicht tonen. Pascal's pensée over het belang van Cleopatra's uiterlijk voor de wereldgeschiedenis is vanzelfsprekend geënt op de opmerkelijk puntige haviksneus die op deze munten te zien is. Het moge duidelijk zijn dat de koningin er niet voor heeft gekozen zichzelf op haar muntportretten te presenteren als een geïdealiseerde schoonheid. Dat wil op zijn beurt weer niet zeggen dat haar portret geen expressie was van een ideologische uitdrukking. De boodschap was echter niet dat de koningin een verleidelijk aantrekkelijke verschijning was.

Koningin van koningen en zonen van koningen

Er zijn maar weinig namen uit de Oudheid zo beroemd als die van Cleopatra. In de oude geschiedenis kunnen maar weinig vrouwen haar roem evenaren: misschien komen Nefertiti, de vrouw van Akhnaton, en Olympias, de moeder van Alexander de Grote, in de buurt. Cleopatra VII was niettemin de laatste in een lange rij machtige koninginnen, van Arsinoë II en Berenice II tot

de Cleopatra's van de tweede helft van de Hellenistische periode. Zij werd geboren op een belangrijk moment in de geschiedenis, toen de Romeinse macht zich verder uitstrekte tot in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Haar vader Ptolemaeus XII (ca. 117-51 v.Chr.) was afhankelijk van de hulp van Gnaeus Pompeius (106-48 v.Chr.) om na een afwezigheid van bijna drie jaar zijn troon te herwinnen (55 v.Chr.). Onder de Romeinse troepen die de Ptolemeïsche koning opnieuw installeerden, bevond zich een jonge cavaleriecommandant met de naam Marcus Antonius.

Na de dood van haar vader (51 v.Chr.) besteed Cleopatra de troon en raakte zij onmiddellijk met haar oudste broer Ptolemaeus XIII (61-47 v.Chr.) in een successieconflict verwickeld, dat als snel in een burgeroorlog omsloeg. Terwijl zij vanuit Palestina tegen het Ptolemeïsche koninklijke leger marcheerde om de macht te herwinnen, belandde de Romeinse burgeroorlog (49-48 v.Chr.) tussen Pompeius en Caesar letterlijk op de Egyptische kust. Pompeius werd prompt gedood op bevel van de adviseurs van de koning. Caesar arriveerde plotseling in Alexandrië om de moord op Pompeius te wreken. Hij installeerde Cleopatra opnieuw en werd belegerd in de paleiskwartieren tijdens een maandenlang militair conflict dat bekend staat als de Alexandrijnse Oorlog (48-47 BCE). Uiteindelijk werd Ptolemaeus XIV (59-44 v.Chr.) geïnstalleerd naast Cleopatra, die nu zwanger was van het kind van Caesar – zijn enige zoon, bekend als Caesarion, maar officieel Ptolemaeus Caesar (47-30 v.Chr.).

De obsessie met Cleopatra's verleidelijke schoonheid heeft historici zo ver misleid te postuleren dat Caesar niet de vader was van Cleopatra's eerste zoon.¹² Er is geopperd dat Caesar steriel moest zijn, want hij had sinds de geboorte van zijn dochter Julia (ca. 83 v.Chr.) geen kinderen meer ter wereld gebracht.¹³ Cleopatra moest dus een geheime minnaar hebben gehad, die de werkelijke vader van Caesarion moet zijn geweest. Afgezien van het feit dat Romeinse staatslieden – en hun minnaressen – vast en zeker wisten hoe ze zwangerschappen moesten voorkomen, is een dergelijke mystificerende speculatie volkomen onnodig.¹⁴ Er is voldoende bewijs dat Caesar Ptolemaeus 'Caesarion' als zijn zoon erkende.¹⁵ Niet in de minste plaats werd de geboorte in een tegenwoordig verloren gegane geboortekapel te Hermonthis (Armant) uitgebeeld; en in Dendera is Cleopatra met haar zoon op een tempelreliëf afgebeeld (afb. 5), waar zijn naam Ptolemaeus Caesar met een cartouche omringd in hiërogliefen geschreven staat. Het was in het belang van de propagandawinkel van Octavianus om de enige natuurlijke zoon van Caesar uit te maken voor een bastaard van een hoerenkoningin.¹⁶

Afbeelding 5: Cleopatra en haar zoon Ptolemaeus Caesarion eren lokale goden; tempelreliëf, Dendera, Egypte. [Fotografie: Steve Cameron; CC-BY 3.0.].

Na de moord op Caesar op de idus van maart in Rome (44 v.Chr.), terwijl zij in de buurt van de stad verbleef, keerde Cleopatra terug naar Alexandrië, waar zij haar broer liet ombrengen en Caesarion naast haar installeerde als co-regent. In het daaropvolgende conflict tussen Antonius en Octavianus (als achterneef van Caesar diens eerste erfgenaam) sloot Cleopatra zich aan bij Antonius. Drie kinderen kwamen voort uit hun relatie, genaamd Alexander, Cleopatra en Ptolemaeus. Huwelijken met buitenlandse vrouwen werden in Rome niet erkend; in Alexandrië werd Antonius nooit tot koning uitgeroepen, maar in 34 v.Chr. kregen alle kinderen van Cleopatra ceremonieel koninkrijken toegewezen buiten Egypte. Zij werd door deze zogenaamde donatie ceremonie 'koningin over koningen en zonen van koningen'. Zo was Cleopatra in staat het Ptolemeïsche rijk uit te breiden tot ver buiten de grootste invloedssfeer die haar voorgangers ooit hadden kunnen verwerven. Egypte was altijd een van de rijkste landen in de oudheid geweest; het was nu het machtigste rijk geworden, alleen geëvenaard door de steeds agressievere Romeinse staat.

Nu de burgeroorlog op handen was, verzamelden Antonius en Cleopatra hun krachten en trokken van Alexandrië via de Levant en Klein-Azië naar Griekenland. Bij Patrae in Achaëa sloegen zij zilveren munten met

haar koninklijke portret waarin ze haar soevereiniteit verkondigde met de legenda Βασιλίσσα Κλεοπάτρα ('Koningin Cleopatra'; in de nominatieve zoals op Romeinse munten, in plaats van de gebruikelijke genitief, zoals in de Hellenistische wereld gebruikelijk). De keerzijde toont de kroon van Isis-Hathor. Dergelijke munten zijn bewijs van de centrale rol van Cleopatra in deze belangwekkende tijd. Tijdens de Slag bij Actium (31 v.Chr.) claimde het strategische genie van Octavianus' vlootcommandant Agrippa de overwinning. Antonius en Cleopatra, hoewel verslagen, hergroepeerden zich in Alexandrië. Zij konden hun ondergang echter niet voorkomen toen de troepen van Octavianus naderden. Antonius pleegde zelfmoord en nadat zij hem een koninklijke begrafenis had gegeven, volgde Cleopatra (30 v.Chr.). Met haar kwam er een einde aan de Hellenistische periode.

Conclusie

De belangrijke vraag is niet of Cleopatra al dan niet mooi was. Historici vragen zich ook niet af of Julius Caesar zo aantrekkelijk was – terwijl zijn seksuele uitpattingen kennelijk legendarisch waren. Het is onzin te beweren dat Cleopatra haar machtspositie alleen aan haar uiterlijk te danken had. Het is veeleer belangrijk om de betekenis van haar rol in de geschiedenis te begrijpen, op dit gewichtige keerpunt waarin de Hellenistische periode ten einde kwam en de Romeinse Keizertijd zijn intrede deed. Historici die zich enige contrafactische speculatie hebben toegestaan, hebben afgevraagd wat er zou zijn gebeurd als Antonius en Cleopatra de Slag bij Actium hadden gewonnen, de Romeinse strijdkrachten hadden verslagen en hun tegenstander Octavianus hadden uitgeschakeld. Misschien zou de groeiende vijandschap tussen Oost en West zijn verdwenen, omdat de Middellandse Zee vanuit Alexandrië in plaats van Rome zou zijn geregeerd. Stel je even de westerse geschiedenis zonder een Romeinse erfenis voor... Cleopatra was een koningin die – hoewel altijd met een nominale mannelijke heerser naast haar op de troon – alleen heerste. Zij was koningin in een van de rijkste landen van de Oudheid en als zodanig de machtigste vrouw van haar tijd. Ze bood haar trouw aan twee van de machtigste Romeinse staatslieden, die haar militaire en financiële steun hard nodig hadden in hun eigen burgeroorlogen. Cleopatra was met andere woorden een van de meest assertieve heersers uit de oudheid – en haar fysieke voorkomen had weinig te maken met haar historische betekenis.¹⁷

Noten

1. Catherine Shoard, 'Angelina Jolie set for Cleopatra film,' *The Guardian* 14 Jun. 2010; <https://www.theguardian.com/film/2010/jun/14/angelina-jolie-cleopatra>.
2. Zie voor dergelijke meningen, o.a., John Pentland Mahaffy, *The Empire of the Ptolemies* (London: Macmillan, 1895), 450-451, 466, 471, 480; Edwyn Bevan, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty* (London: Methuen, 1927), 360, 363, 373-374; Grace H. Macurdy, *Hellenistic Queens: A Study of Woman-Power in Macedonia, Seleucid, Syria, and Ptolemaic Egypt*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology 14 (Baltimore, MD: Johns Hopkins Press, 1932), 184-185, 187, 195-197; Michael Grant, *Cleopatra* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1972), 63-67; Günther Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, trans. by T. Saavedra (London en New York: Routledge, 2001), 234, 241; Stanley M. Burstein, *The Reign of Cleopatra* (Greenwood, Conn.: Greenwood Press, 2004), 18, 23; cf. Mahaffy, *Ptolemies*, 466, 471; Auguste Bouché-Leclercq, *Histoire des Lagides* (Paris: Leroux, 1903-07), vol. 2, 180; F. Stähelin, 'Kleopatra VII,' in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart: Druckenmüller, 1921), vol. 21:20, coll. 750-751; Bevan, *Ptolemaic Dynasty*, 358; Jack Lindsay, *Cleopatra* (London: Constable, 1971), 31; Grant, *Cleopatra*, 65-6; Hermann Bengtson, *Herrschergestalten des Hellenismus* (Munich: Beck, 1975), 285; Sarah B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra* (New York: Schocken, 1984), 27; Burstein, *Cleopatra*, 11.
3. Pomeroy, *Women*, 24-8; voor vergelijkbare uitspraken, zie: Mahaffy, *Ptolemies*, 466, 480; Bouché-Leclercq, *Lagides*, vol. 2, 180-181; Stähelin, 'Kleopatra', 751; Macurdy, *Hellenistic Queens*, 184-5, 187, 195-7; Lindsay, *Cleopatra*, 31-2, 123; Grant, *Cleopatra*, 65-6, 120-1; Bengtson, *Herrschergestalten*, 289-90, 296-97, 318; Burstein, *Cleopatra*, 11, 18, 23.
4. Cic. Att. 14.8.1 (16 apr. 44: 'de vlucht van de koningin ergert me niet'), 14.20.2 (11 mei 44: 'Ik hoop dat het waar is over de koningin en die Caesar,' i.e. Caesarion), 15.15 (een klacht over beloofde boeken).
5. R. G. P. Peters, 'De pornokoningin: Het proces tegen Marie-Antoinette,' in: *Machtige lichamen: Het vingertje van Luns en andere politieke wapens*, red. C. G. Santing, H. te Velde, en M. Wilke (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005), 143-157.
6. Guy Weill Goudchaux, 'Was Cleopatra Beautiful? The Conflicting Answers of Numismatics,' in: *Cleopatra of Egypt*, red. Susan Walker en Peter Higgs (London: British Museum Press, 2001), 210-214.
7. Robert S. Bianchi, et al. (red.), *Cleopatra's Egypt: Age of the Ptolemies* (Brooklyn, N.Y.: Brooklyn Museum of Art, 1988), 12-13, 58, afb. 27, 86; Muriel Rausch (red.), *La gloire d'Alexandrie* (Paris: Paris Musées, 1998), nr. 171; Susan Walker en Peter Higgs (red.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* (London: British Museum, 2001), nrs. 179-185.
8. Bianchi, *Cleopatra*, nr. 76; Rausch, *Alexandrie*, nr. 226; Peter Higgs, 'Searching for Cleopatra's Image,' in: *Cleopatra of Egypt*, red. Susan Walker en Peter Higgs (Londen: British Museum, 2001), 200-209, 203-204; Walker and Higgs, *Cleopatra*, nr. 196; Jeffrey Spier, Timothy Potts, en Sara E. Cole (red.), *Beyond the Nile: Egypt and the*

- Classical World* (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2018), nr. 138.
9. Flemming Johansen, 'Portraits of Cleopatra – Do They Exist?' in: *Cleopatra Reassessed*, red. Susan Walker and Sally-Ann Ashton (London: British Museum, 2003), 76.
 10. Bianchi, *Cleopatra*, nr. 77; Higgs, 'Cleopatra', 204-207; Walker en Higgs, *Cleopatra*, nr. 198.
 11. Johansen, 'Cleopatra', 76-77.
 12. Mahaffy, *Ptolemies*, 460, 470; J. P. V. D. Balsdon, *Julius Caesar: A Political Biography* (New York: Atheneum, 1967), 141, 157.
 13. J. P. V. D. Balsdon, 'The Ides of March', *Historia* 7:1 (1958): 87; Grant, *Cleopatra*, 84; Adrian Goldsworthy *Caesar: The Life of a Colossus* (London: Phoenix, 2006), 497.
 14. Macurdy, *Hellenistic Queens*, 189-90; Lindsay, *Cleopatra*, 86-88; Pomeroy, *Women*, 25-26; Burstein, *Cleopatra*, 20-21; Stacy Schiff, *Cleopatra: A Life* (New York: Little, Brown & Co., 2010), 85, 114; twijfel wordt niettemin herhaaldelijk geuit, zo: Bouché-Leclercq, *Lagides*, vol. 2, 216-217; Stähelin, 'Kleopatra', 754; Bevan, *Ptolemaic Dynasty*, 366-369; Grant, *Cleopatra*, 83-85; Goldsworthy, *Caesar*, 496-497.
 15. Een demotische inscriptie (*I. Louvre* 335) noemt 'de feestdag van Isis en de geboorte van Farao Caesar' op 23 Pauni, regeringsjaar 5 (23 juni 47 v.Chr.); zie verder: Plut. *Caes.* 49.10, *Ant.* 54.6; Suet. *Jul.* 52.1.
 16. Suet. *Jul.* 52.2 (Gaius Oppius schreef een pamflet om aan te tonen dat Caesar niet de vader was Cleopatra's zoon); zie ook: Cass. Dio 47.31.5, 50.1.5; Lindsay, *Cleopatra*, 44, 88; Grant, *Cleopatra*, 84; Pomeroy, *Women*, 25-26; Hölbl, *Ptolemaic Empire*, 238.
 17. Het voorgaande artikel is een uitgebreide versie van: 'Was Cleopatra Beautiful?' in *Ancient World Magazine* (27 dec. 2018; <https://www.ancientworldmagazine.com/articles/was-cleopatra-beautiful/>) en in *Ancient History Encyclopedia* (18 feb. 2020; <https://www.ancient.eu/article/1491/was-cleopatra-beautiful/>).